

Г.А. Цірат,
кандидат юридичних наук,
докторант Інституту
міжнародних відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка

Summary

The article deals with the settlement of the problems related to implementation of procedural status of foreign citizens. The author not only studies domestic laws on this issue, he analyses provisions of international conventions over the last century

Правове положення іноземців у міжнародному цивільному процесі: досвід міжнародно-правової уніфікації

Питання правового статусу іноземців (цивільна процесуальна права дієздатність, доступ до правосуддя в інших країнах, правове положення іноземців у цивільному процесі, представництво тощо) традиційно належать до питань міжнародного цивільного процесу. У світі, в якому крім глобалізації відбувається активний процес взаємодії суб'єктів, що належать до правових систем різних держав, все актуальнішим стає питання створення уніфікованого режиму для іноземців, включаючи іноземних юридичних осіб у всіх важливих сферах, в тому числі й сфері захисту прав та інтересів юридичних та фізичних осіб у судах інших держав і міжнародних арбітражах.

Одну з провідних ролей у процесі розробки підходів, які згодом будуть покладені в основу міжнародно-правових інструментів регулювання питань, що стосуються доступу іноземців до правосуддя, відіграє Гаазька конференція з міжнародного приватного права, яка зосереджує увагу на таких аспектах доступу до правосуддя, як забезпечення судових витрат, отримання безкоштовної правової допомоги, судових документів тощо

Аналізуючи законодавство Німеччини, що регулює міжнародні процесуальні правовідносини, німецький учений Х. Шак дійшов висновку, який на сьогодні є загальноновизнаним: іноземцям забезпечується правовий захист у виді вільного та безперешкодного доступу до суду в тому ж обсязі, що й громадянам відповідної держави, і це право не залежить від забезпечення взаємності¹. Німецьке право встановлює для іноземців національний режим у забезпеченні правового захисту та доступу до правосуддя в німецьких судах.

Подібний підхід застосовують у законодавствах багатьох країн. Надання іноземцям національного режиму закріплене як на рівні національного законодавства кожної країни, так і на рівні дво- та багатосторонніх міжнародних договорів (конвенцій). Одну з провідних ролей у процесі розробки підходів, які згодом були покладені в основу міжнародно-правових інструментів регулювання питань, що стосуються доступу

¹ Див.: Шак Х. Международное гражданское процессуальное право. — М., 2001. — 518 с.

іноземців до правосуддя, відіграє Гаазька конференція з міжнародного приватного права (далі — Конференція). У ній увага зосереджена на таких аспектах доступу до правосуддя, як забезпечення судових витрат, отримання безкоштовної правової допомоги, судових документів тощо.

У вітчизняній науці цим питанням не приділяли достатньо уваги. Навіть можна стверджувати, що вони залишилися поза увагою наукової громадськості.

Метою цієї статті є дослідження та аналіз досвіду роботи Конференції у сфері підготовки міжнародно-правових документів, що регулюють деякі питання процесуального положення іноземців та застосування специфічних процедур, які супроводжують розгляд справ у національних судах за участю іноземних осіб.

Прийняття Конвенції 1980 р. ознаменувало новий етап у виділенні деяких питань міжнародного цивільного процесу в окремі конвенції, як це вже було здійснено щодо процедур надання міжнародної правової допомоги

Загальна тенденція щодо уніфікації питань міжнародного цивільного процесу, що відбувається під егідою Конференції приватного права за останні 30 років в рамках другого напряму уніфікації — співробітництво в правовій та адміністративній сферах, полягає у тому, щоб кожну окрему групу питань, які становлять саме цей напрям уніфікації, врегулювати окремою конвенцією з урахуванням сучасних тенденцій та досягнень.

Результатом втіленням у життя цих тенденцій стали Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів 1965 р. (далі — Конвенція 1965 р.) та Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах 1970 р. (далі — Конвенція 1970 р.), які замінили відповідні положення Конвенції з питань цивільного процесу 1954 р. (далі — Конвенція 1954 р.). Виявом та логічним завершенням цього процесу мала бути конвенція, що, в свою чергу, повинна була замінити відповідні положення Конвенції 1954 р., викладені у главах із III по VI цієї конвенції, що й було зроблено шляхом прийняття у 1980 р. Конференцією Конвенції про міжнародний доступ до правосуддя (далі — Конвенція 1980 р.).

Згідно з задумом розробників Конвенції 1980 р. вона мала стати наступним кроком в удосконаленні способів регулювання питань, які регулювались Конвенцією 1954 р. Відповідно

до ст. 22 Конвенції 1980 р. вона замінює відповідні положення статей 17—26 Конвенції 1954 р. для країн, які водночас є учасниками обох зазначених конвенцій. Такий же підхід закріплено і у Конвенціях 1965 та 1970 років. Станом на 2 лютого 2011 р. Конвенцію 1980 р. ратифікували та приєдналися до неї 24 держави — удвічі менше, ніж кількість країн-учасниць Конвенції 1954 р. (47 держав)².

Прийняття Конвенції 1980 р. ознаменувало новий етап у виокремленні деяких питань міжнародного цивільного процесу в окремі конвенції, як це вже було здійснено щодо процедур надання міжнародної правової допомоги. Так, у Конвенції 1965 р. домінувало питання вручення за кордоном судових та позасудових документів, а у Конвенції 1970 р. — питання отримання за кордоном доказів.

Конвенцію 1980 р. було доповнено тими питаннями, які також регулювала Конвенція 1954 р., тобто деякі питання доступу до правосуддя: інститут *cautio iudicatum solvi*; надання безоплатної правової допомоги; видача актів цивільного стану та заборона тюремного ув'язнення за борги (Глави III—VI Конвенції 1954 р.). Відповідно кожному із зазначених питань було приділено окрему главу як у Конвенції 1954 р., так і в Конвенції 1980 р.

Розглянемо особливості (порівняно з Конвенцією 1954 р.) регулювання зазначених питань, які було впроваджено у Конвенції 1980 р.

Конвенція 1954 р. не містить жодних уніфікованих норм, які б установлювали або закріплювали певні правові стандарти щодо підстав виникнення права на отримання безоплатної правової допомоги, наприклад, майнового стану особи тощо

У розд. IV Конвенції 1954 р. регулюється питання отримання безоплатної правової допомоги громадянами одних країн в цивільних справах, що розглядають суди інших країн. У ст. 20 цієї Конвенції закріплено принципи взаємності, національного режиму та громадянства щодо прав на отримання безоплатної правової допомоги в судах держав-учасниць конвенції при розгляді цивільних та комерційних справ за їх участю. Правила, що встановлені цією главою, можуть також поширювати свою дію і на адміністративні справи, якщо безоплатна правова допомога передбачена законодавством країни-суду. Принцип взаємності полягає в тому, що правила цієї глави поширюються на громадян лише держав-учасниць Конвенції та осіб, що постійно мешкають на їх

² Див.: www.hcch.net

території і держави-учасниці конвенції надають національний режим щодо доступу до правосуддя лише тим особам, які мають походження з інших держав-учасниць цієї Конвенції. Принцип національного режиму полягає у тому, що громадяни держав-учасниць Конвенції мають право на отримання безоплатної правової допомоги в тих же обсягах, що і громадяни країни, в якій вимагається така безоплатна правова допомога та відповідно до її законодавства. Принцип громадянств полягає у тому, що дія положень Конвенції поширюється на громадян країн-учасниць незалежно від місця їх проживання (можливо, і за межами будь-якої країни-учасниці Конвенції) і не поширюється на осіб, що постійно мешкають на території країн-учасниць, але не є їх громадянами. Конвенція не містить жодних уніфікованих норм, які б установлювали або закріплювали певні правові стандарти щодо підстав виникнення права на отримання такої допомоги, наприклад, майнового стану особи тощо.

Як додаток до Конвенції 1980 р. також затверджено спеціальний формуляр — прохання про правову допомогу. Всі прохання, що можуть направлятися згідно з цією Конвенцією, мають відповідати за формою та змістом цьому формулярові, що спростило оформлення прохань та уніфікувало їх форму й зміст

Конвенція 1954 р. встановлює деякі процедури отримання так званих «свідоцтв про нужденність» (*the certificate of need*), направлення заяв щодо нужденності (*the declaration of need*) та процедури їх розгляду за місцем проживання заявника. Органи, компетентні видавати такі свідоцтва або приймати заяви — це органи влади країни, де заявник має постійне місце проживання, якщо держава, в якій постійно проживає заявник, є країною-учасницею Конвенції, а якщо ні — то Конвенція вважає «достатнім свідоцтва або заяви, виданих або прийнятих дипломатичним або консульським представником країни, до якої належить іноземець».

Як загальне правило у Конвенції 1954 р. закріплено принцип екстериторіальності: якщо місце знаходження заявника-громадянина країни-учасниці Конвенції знаходиться поза межами будь-якої країни-учасниці, то вказані вище функції виконують дипломатичні або консульські представники країни, до якої належить відповідний громадянин.

Розробники Конвенції 1980 р. значно змінили підходи, що покладені в основу подібних положень Конвенції 1954 р. По-перше, значно розширили коло осіб, на яких поширюються положення

Конвенції 1980 р. про безоплатну правову допомогу. Так, положення Конвенції 1954 р. стосувалося лише громадян договірних держав, незалежно від місця їх проживання і тому в її основу покладено критерій громадянства, а Конвенція 1980 р. поширюється як на громадян країн-учасниць, так і на осіб, що звичайно перебувають (проживають) на території будь-якої країни-учасниці. Отже, визначаючи сфери застосування Конвенції, було поєднано критерій громадянства і критерій доміцилія.

По-друге, кожна держава-учасниця Конвенції 1980 р. зобов'язана призначити центральні органи для отримання прохань про правову допомогу, прийняття відповідно до них певних заходів та виконання дій за такими проханнями, а також призначити органи, які нести відповідальність за передачу прохань про правову допомогу центральним органам запитуваних держав. На нашу думку, упорядники цієї Конвенції певним чином ускладнили

відповідні формулювання щодо органів. Так, центральними Конвенція називає лише органи запитуваної держави, що мають отримувати прохання про правову допомогу, а органи договірних держав, які мають передавати

такі прохання центральним органам запитуваної країни, Конвенція називає «органами для цілі передачі прохань про правову допомогу». Більшість держав-учасниць для виконання положень статей 3—4 Конвенції 1980 р. призначили ті ж самі органи, а саме — Міністерства юстиції своїх країн. Таким чином, відносини з передачі прохань про правову допомогу мають установлюватися між центральними органами запитуючої та запитуваної країни.

Всі документи, які передають разом із проханням про правову допомогу згідно з Конвенцією 1980 р. звільнюються від легалізації, а передача прохань — від будь-яких зборів

Як додаток до Конвенції 1980 р. також затверджено спеціальний формуляр — прохання про правову допомогу. Всі прохання, що можуть направлятися згідно з цією Конвенцією, мають відповідати за формою та змістом цьому формулярові, що спростило оформлення прохань та уніфікувало їх форму й зміст.

По-третє, Конвенція 1980 р. наділила органи, що мають передавати прохання про правову допомогу, певним обсягом прав та обов'язків. До обов'язків належать: сприяння особі, що звертається за правовою допомогою, у тому, щоб

прохання супроводжували всі документи та необхідна інформація, що необхідна для розгляду; забезпечення виконання формальних вимог; сприяння в отриманні безоплатного перекладу документів; надання відповіді на запити про додаткову інформацію від центральних органів запитуваних держав. Орган, що передає прохання, має право відмовитися від його передачі, якщо таке прохання є безпідставним.

Всі документи, які передають разом із проханням про правову допомогу згідно з цією Конвенцією, звільнюються від легалізації, а передача прохань — від будь-яких зборів.

Майже в усіх європейських законодавствах дозвіл іноземцю виступити в якості позивача перед туземним судом підпорядковано одній спеціальній умові: обов'язку надати забезпечення витрат у справі й тих збитків, які може понести відповідач

Новаторською порівняно з Конвенцією 1954 р. є також ст. 13 Конвенції 1980 р., у ч. 2 якої зазначено, що особа, яка отримала правову допомогу в державі-учасниці, де в процесі розгляду спору було винесено рішення, без додаткового розгляду має право на отримання правової допомоги в будь-якій державі в процедурі визнання та виконання цього судового рішення.

Як Конвенція 1954 р., так і Конвенція 1980 р. регулює питання, пов'язані з інститутом *cautio judicatum solvi* (забезпечення судових витрат відповідача), відомого законодавству багатьох країн світу. Цей інститут застосовується за клопотанням відповідача судом, що розглядає цивільну справу за участю позивача — іноземної особи. Відомий російський учений Т. Яблочков писав: «Майже у всіх європейських законодавствах дозвіл іноземцю виступити в якості позивача перед туземним судом підпорядковано одній спеціальній умові: обов'язку надати забезпечення витрат у справі й тих збитків, які може понести відповідач»³.

Конвенцію 1980 р. в частині регулювання інституту *cautio judicatum solvi* можна справедливо вважати наступним кроком на шляху вдосконалення міжнародно-правового механізму подолання дискримінації іноземних осіб в цивільному процесі

Визнавши дискримінаційний для іноземців характер цього інституту, заборону його застосування запровадила ще Гаазька Конвенція про цивільний процес 1896 р. (далі — Конвенція 1896 р.), ст. 11 якої «...знищує *cautio judicatum solvi* для підданих договірних країн за умови, що вони мають *domicilium* в країні, де заявляють

позов». В якості «зустрічного забезпечення» інтересів відповідачів — громадян країни-суду, Конвенція 1896 р. передбачила спрощений порядок виконання в країнах-учасницях Конвенції судових рішень про відшкодування судових витрат, які були понесені відповідачами у справах, ініційованих позивачами-іноземцями.

Перші кроки на цьому шляху були досить невпевненими, хоча сама ідея з тих часів практично не змінилася. У конвенціях 1905 та 1954 років загальний підхід в регулюванні цього інституту було збережено.

Конвенцію 1980 р. в частині регулювання інституту *cautio judicatum solvi* можна справедливо вважати наступним кроком на шляху вдосконалення міжнародно-правового механізму подолання дискримінації іноземних осіб в цивільному процесі.

Що нового було привнесено Конвенцією 1980 р. в регулювання цього інституту? По-перше, розширено коло осіб, на яких поширюється заборона застосування застави *judicatum solvi*. Так, зі змісту ст. 14 цієї Конвенції можна зробити висновок, що її положення поширюються не лише на позивачів і третіх осіб, які є громадянами договірних держав та постійно мешкають на території однієї з них, як це передбачалося Конвенцією 1954 р., а й на будь-яких осіб, що не є громадянами або мешканцями країни, суд якої розглядає справу за їх участю, в тому числі й на юридичних осіб.

По-друге, якщо Конвенція 1954 р. і ті, що їй передували, закріплювали порядок зносин щодо передачі прохання про виконання судових рішень дипломатичними каналами, то Конвенція 1980 р. встановила порядок зносин через Центральні органи держав-учасниць, які мають призначатися ними при ратифікації Конвенції. Також Конвенція 1980 р. закріпила правило, згідно з яким будь-яка особа може передавати прохання про виконання судового рішення безпосередньо до компетентного суду країни-місця його виконання, за винятком випадків, коли проти такого способу передачі заявила відповідна держава-учасниця. Для порівняння, Конвенція 1954 р. передбачає в якості основного каналу передачі рішення про судові витрати для його виконання в іншій країні дипломатичні канали, а можливість пред'явлення його безпосередньо зацікавленою особою — лише за умови наявності домовленості про це між двома зацікавленими

³ Див.: Яблочков Т. М. Труды по международному частному праву. — М., 2009. — 264 с.

державами-учасницями Конвенції, як правило, у формі норм, що містяться у двосторонньому договорі.

Згідно з положеннями Конвенції 1954 р. рішення про стягнення з позивача судових витрат, які були понесені відповідачем, має розглядатися та визнаватися таким, що підлягає виконанню компетентним судом країни-місця його виконання без заслуховування сторін, але за умови, якщо сторона, проти якої має відбутися стягнення, буде мати право на оскарження. Розглядаючи прохання про виконання такого рішення, суд країни-місця його виконання повинен обмежуватися розглядом лише певних питань, про які зазначено у конвенції. Для підтвердження відповідності рішення про стягнення судових витрат установлених Конвенцією 1954 р. вимогам, вона вважає достатнім заяви компетентних властей запитуючої держави про те, що рішення набуло законної сили, або надання відповідним чином завірених документів про те, що рішення набуло законної сили.

Конвенція 1980 р. значно спростила відповідні вимоги до рішення, що підлягає виконанню — залишила вимоги про надання завіреної копії документів, які підтверджують, що рішення набуло чинності та підлягає примусовому виконанню; надання заведеного перекладу рішення мовою країни-виконання, якщо воно викладено іншою мовою. Зміст відповідних положень Конвенції дозволяє зробити висновок, що цей перелік є вичерпним.

Таким чином, у разі відповідності рішення вищезазначеним умовам, суд країни-місця його виконання зобов'язаний визнати його та дати дозвіл на його примусове виконання.

Конвенція 1954 р. встановлювала можливість нужденним особам безкоштовно отримувати виписки з актів цивільного стану в інших країнах-учасницях на рівних умовах з громадянами цих країн (національний режим), а також отримувати безоплатну легалізацію документів, необхідних для укладення шлюбу в дипломатичних або консульських установах договірних країн. Це правило поширюється лише на громадян країн-учасниць Конвенції.

У положеннях Конвенції 1980 р. взагалі відмовились від понять «нужденність» та «безоплатність» і застосували національний режим для всіх громадян та осіб, що проживають в державах-учасницях незалежно від їх майнового стану, в отриманні у всіх інших державах-учасницях виписок та копій як із актів цивільного стану (актів офіційної реєстрації), так і з рішень у цивільних

та комерційних справах та легалізації зазначених документів. Розширено коло осіб, на яких поширюється дія Конвенції, взагалі вилучена прив'язка надання правової допомоги з її безоплатністю, розширено перелік документів, які можуть бути отримані в рамках цієї Конвенції і, таким чином, запроваджено дійсно національний режим в отриманні документів з цивільних справ.

Порівняно з Конвенцією 1954 р. Конвенція 1980 р. є кроком уперед на шляху вдосконалення міжнародно-правового закріплення національного режиму для іноземців у питаннях доступу до правосуддя

Порівняльний розгляд двох Гаазьких конвенцій свідчить про те, що мета розробки та прийняття цих конвенцій полягала не в тому, щоб гармонізувати та уніфікувати національне право країн-учасниць в певних питаннях міжнародного цивільного процесу, а в тому, щоб створити для суб'єктів права країн-учасниць та осіб, що мешкають на їх території, режим без дискримінації щодо доступу до правосуддя в інших країнах-учасницях, надавши їм національний режим.

Таким чином, внаслідок укладення Конвенції 1980 р., країни-учасниці, з одного боку, забезпечили як власним громадянам, так і доміцильованим на їх території особам національний режим доступу до правосуддя в усіх інших країнах-учасницях, а з іншого боку — взяли на себе зобов'язання надати громадянам та особам, що мешкають на території інших країн-учасниць, національний режим їх доступу до власного правосуддя.

Порівняно з Конвенцією 1954 р. Конвенція 1980 р. є кроком уперед на шляху вдосконалення міжнародно-правового закріплення національного режиму для іноземців у питаннях доступу до правосуддя.

Розробники Конвенції 1980 р. не ставили за мету перейти на принципово новий рівень регулювання, тобто на рівень установлення уніфікованих міжнародно-правових норм, які б запроваджували єдиний правовий режим доступу до правосуддя для всіх суб'єктів країн-учасниць. На сьогодні ще не склалися необхідні умови для такого якісного переходу, але загальна тенденція в цьому питанні має бути такою: від закріплення режиму недискримінації, через надання іноземцям національного режиму до встановлення одноманітних уніфікованих норм, що створюють єдиний правовий простір.

На сьогодні Україна є учасницею Конвенцій 1954, 1965 та 1970 років. Постає питання необхідності приєднання України до Конвенції 1980 р. Чи потрібно це робити і яку це матиме користь для нашої країни?